

Anita Lunić

Sveučilište u Splitu, Filozofski fakultet, Poljička cesta 35, HR–21000 Split
anitalunic@yahoo.com

Revolucija u horizontu filozofije prakse

Prilog razumijevanju revolucije u filozofiji Milana Kangrga i Gaje Petrovića

Sažetak

Revolucija je jedan od središnjih koncepata filozofije prakse. Prema Gaji Petroviću, revolucija je najautentičniji oblik slobode i najistinskija ljudska praksa te istina i duboka potreba našeg vremena ako čovjek želi ostati i u punoj mjeri postati čovjek (Filozofija prakse). Slično razumijevanje nudi i Milan Kangrga koji u njoj nalazi nužan uvjet i oznaku svakog prekoračivanja horizonta postojećeg svijeta. U ovome radu pokazujem koliko su u svojoj filozofiji prekoračili uske okvire tumačenja Marxova pojma revolucije kao isključivo političkog i/ili socijalnog fenomena.

Ključne riječi

revolucija, praksa, filozofija prakse, Gajo Petrović, Milan Kangrga

1. Filozofija prakse kao horizont mišljenja revolucije

Pod filozofijom prakse obuhvaćene su marksističke teorije utemeljene na pretpostavci da je praksa centralni koncept Marxove filozofije, a koji je najjasnije formuliran u *Tezama o Feuerbachu* koje nude njegovo novo razumijevanje u relaciji i prema teoriji i prema društvenoj stvarnosti.¹ Naglašavanje prakse kao središnjeg pojma Marxove misli praćeno je razumijevanjem prakse kao temeljnog određenja (strukture) ljudskog bića. Praksa se tako kao slobodna, svjesna i (samo)stvaralačka djelatnost suprotstavlja otuđenju kao oznaci stanja odmaka čovjeka od njegove ljudske prirode, odnosno stanju negacije njegovih *ljudskih* mogućnosti.² Odražavajući nesistematičnost Marxova razumijevanja prakse, razvija se više njenih interpretacija. U njima se, posredstvom drugih koncepata, nastoji približiti sadržaj prakse njegovim stavljanjem u kontekst ekonomskog, političkog i ontologijsko-antropologijskog. Jedan od koncepata koji pritom omogućava približavanje smislu prakse je i revolucija.

1

Karl Marx, Friedrich Engels, *Izabrana djela u dva toma*, Kultura, Zagreb 1950., tom II, str. 375–377.

2

Usp. Anita Lunić, *Razlika Petrovićevog i Sutlićevog pojma prakse*, završni rad, Filozofski

fakultet, Split 2009., str. 16. Dostupno na: <http://library.foi.hr/m3/kdetaljia.asp?B=433&sqlx=1707&ser=&sqlid=433&css=&F=&U=> (pristupljeno 25. 11. 2018.); Karl Marx, Friedrich Engels, *Rani radovi*, preveli Branko Bošnjak, Predrag Vranicki, Naprijed, Zagreb 1967., str. 248ff.

Da je revolucija jedan od centralnih problema i zagrebačke filozofije prakse, a napose filozofije Milana Kangrge i Gaje Petrovića, vidljivo je već i po naslovima njihovih djela. Tako Kangrga piše *Etiku ili revoluciju*, a Petrović *Filozofiju i revoluciju* i *Mišljenje revolucije*. Osim monografija, i nizovi studija već samim naslovom upućuju na važnost koncepta revolucije u njihovoj filozofiji prakse. Tako kod Petrovića nalazimo članke: »Fragment: filozofija, bivstvovanje i revolucija«, »Filozofski pojam revolucije«, »Historijski materijalizam, filozofija prakse i mišljenje revolucije«. Kod Kangrge pak: »Mogućnost revolucije«, »Hegel / metafizika ili revolucija?«, »Marxovo shvaćanje revolucije« itd.

Problem revolucije provlači se u njihovim kritikama pojedinih revolucija (u smislu povijesnog konkretuma, poput Oktobarske revolucije) i u svim raspravama o jugoslavenskom socijalizmu. No tu se rasprava ne završava. Problem revolucije sadržan je (bilo implicitno bilo eksplicitno) u svakoj raspravi o problemu prakse, svakoj raspravi o povijesnosti i svakoj raspravi o mogućnostima suvremene filozofije. O značaju revolucije svjedoči i to što Petrović vlastito mišljenje označava upravo mišljenjem revolucije, dok se povijesnost Kangrgina povijesnog mišljenja ostvaruje upravo re(-)volucionarnim činom. Stoga možemo postaviti tezu kako je revolucija upravo odlučujući koncept i Kangrgina i Petrovićeva mišljenja.

2. Kangrgin koncept re(-)volucije

Kangrgina teorija revolucije zasnovana je na osnovnim postavkama antropologije filozofije prakse. Ona daje sliku čovjeka kao *bića bitnog nedostatka*. Taj stav podsjeća na A. Gehlena koji iz ovakvog razumijevanja izvlači tezu o kulturi kao supstantivu ljudskih nedostataka: tako odjeću nosimo iz nedostatka krzna, tako gradimo institucije iz nemogućnosti da se zaštitimo sami itd. Kao što Gehlen promatra kulturu prvenstveno kao odgovor na naše fizičke nedostatke, tako i Kangrga traži način da nam zajamči prostor nadoknađivanja nedostataka. Kangrginim riječima:

»Time što je čovjek biće nedostatka (što je konačno biće), ima on povijest, ili točnije: on jeste to povijesno događanje kao proces izlaženja iz nedostatka i njegova prevladavanja, a to postajanje jest postajanje njega i njegova svijeta u jednom jedinom, jedinstvenu i neponovljivu činu.«³

To shvaćanje čovjeka kao bića nedostatka treba se razumijeti kao apsolutna otvorenost⁴ za vlastitu izgradnju, odnosno za autentičnost: napuštanje života ekonomske životinje i postajanje bićem prakse; iskakanje iz prirode u povijest. Nadostatak se, dakle, nadomješta praksom. Praksa pritom ima dva određenja: negativno i pozitivno. Pozitivno je određena kao stvaralaštvo i sloboda, a negativno kao suprotnost otuđenju. Taj prelazak iz nedostatka u samoostvaranje je prelazak iz evolucije u re-evoluciju, odnosno prelazak iz prirode u povijest. Pojam re-evolucije Kangrga uspostavlja iz razlike spram pojma evolucije. Ako evolucija pripada prirodnom svijetu, onda je re-evolucija iskorak iz prirode da bi se proizvela tzv. druga (odnosno *ljudska*) priroda:

»Ako, dakle, priroda kao samoniklost *evoluirá*, onda je ovo (hegelovsko) prekoračivanje prirode kao vlastite (prve) granice – *re-evoluiranje*, dakle *re-evolucija*, pri čemu ono 're' znači ovdje nužnost *proizvođenja* vlastite (čovjekove) 'evolucije', koja kao takva nije više ni na koji način moguća kao 'puka evolucija prirode', nego upravo onoga što su klasični filozofi nazvali – 'drugom prirodom' (die zweite Natur), čime su mislili prije svega na *običaj kao naviku* kojom se čovjek 'uči' već zajedničkom životu u nekoj (prvobitnoj) zajednici.«⁵

Početak razvoja druge prirode čovjeka, odnosno ljudske re-evolutivne djelatnosti nalazi Kangrga simbolično u kamenoj sjekiri. Odatle, razvoj povijesti svijeta jest razvoj ljudske prirode i re-evolucionarni čin.

Prvo, povijesnofilozofijsko, artikuliranje⁶ ove teze Kangrga nalazi u primatu praktičkog uma i spontanitetu, odnosno kauzalitetu slobode kao suprotnosti kauzalitetu prirode. U spontanitetu se prepoznaje mogućnost započinjanja novoga posredstvom stvaralačkog praktičkog čina. To je – reći će Kangrga – »*re-evolucionarni čin par excellence* – [koji] otvara područje mogućnosti jednog eminentno ljudskog događanja (..) sâm *povijesni čin!*«⁷ No Kant

»... još nije dokraja domislio sam pojam i najdublji smisao revolucije kao *re-evolucije*, premda je to izrekao onim jedinstvom ili sjedinjenjem prirode i slobode, pri čemu je smisleno ovdje već naznačeno da se *pomoću slobode* kao tog re-evolutivnog čina *priroda* pretvara u *svijet* (koji u Kanta 'fungira' u pojmu 'moralnog zakona').«⁸

To što nije domislio Kant, izveo je do krajnjih konzekvencija Fichte kojemu Kangrga priznaje kako je mislioc revolucije i revolucionarni mislioc. Upravo on, tvrdi Kangrga, otkriva slobodu kao pozitivni pandan negativnosti bitka, a to je stav kojeg ćemo lako prepoznati u svem kasnijem suprotstavljanju bitka – statičnog, zadanog, omeđenog, definiranog, nestvaralačkog – i revolucije – stvaralačkog principa koji označava prekid i otvaranje dimenzije novog (mišljenja/paradigme/znanja/događanja). Upravo razlikovanjem Fichtea kao mislioca revolucije (koji promišlja i vrednuje Francusku revoluciju kao povijesni konkretum) i Fichtea kao revolucionarnog mislioca (kojemu to postaje »životno-djelatno-mislilački *habitus*«)⁹ otvara se Kangrgino značenje: revolucija je mišljena kao trajno nastrojstvo čovjeka, kao način odnošenja prema sebi i svijetu. Tu se dakle temelji stav o revoluciji kao ne samo političkom, socijalnom, ekonomskom, klasnom prevratu nego i – revoluciji kojom je

»... mišljen sâm iskon ili podrijetlo svijeta kao čovjekova obitavališta (*ethosa*), a ne promjena unutar (...) jedne regije bitak-bića (...), nego promjena u samom (već uspostavljenu!) 'temelju' postojećeg svijeta.«¹⁰

Potvrđuje se to i u drugome važnom Kangrginu djelu koje funkcionira kao nadopuna i nastavak *Etike ili revolucije*: u djelu *Praksa – vrijeme – svijet*. U tumačenju osnovnog dijalektičkog trenutka klasične njemačke filozofije koji otvara prostor povijesnosti (*transcendentalno-spekulativno-povijesno-utopijske misli*), razmatra okolnosti obrata iz filozofije u povijesno događanje, odnosno iz teorije u *praksu kao revoluciju*. Kangrginim riječima:

»... dospijeva do one granične linije, na kojoj se ne samo nazire nego već misaono-duhovno zbiva obrat iz horizonta *filozofije* (kao teorije) u *povijesno događanje* (ozbiljenje filozofije), tj. u praksu kao revoluciju.«¹¹

3

Milan Kangrga, *Etika ili revolucija*, Naprijed, Zagreb 1989., str. 24 [podcrtao M. K.]. Vidi također: Milan Kangrga, *Čovjek i svijet*, Razlog, Zagreb 1975., str. 54ff.

4

Usp. Milan Kangrga, *Spekulacija i filozofija. Od Fichtea do Marxa*, Službeni glasnik, Beograd 2010., str. 30. Na istome mjestu Kangrga argumentira o čovjekovoj bitnoj neodredljivosti kao njegovoj temeljnoj biti.

5

M. Kangrga, *Spekulacija i filozofija. Od Fichtea do Marxa*, str. 27.

6

Za razliku od *Etike ili revolucije*, u *Spekulaciji i filozofiji* Kangrga »pronalazi« Heraklita kao »prvog pravog« spekulativnog mislioca.

7

M. Kangrga, *Etika ili revolucija*, str. 20 [podcrtao M. K.].

8

M. Kangrga, *Spekulacija i filozofija*, str. 34.

9

Ibid., str. 240.

10

M. Kangrga, *Etika ili revolucija*, str. 21 [podcrtao M. K.].

11

Milan Kangrga, *Praksa – vrijeme – svijet*, Nolit, Beograd 1984., str. 11 [podcrtao M. K.].

»Povijesno događanje« pritom označava samoproizvodnju čovjeka i njegova svijeta, na tragu Schellingove i Hegelove filozofije. S druge strane, »praksa kao revolucija« je ne samo Kangrgino čitanje temeljne Marxove intencije¹² nego i izraz najdubljeg Kangrgina uvjerenja o njihovom bitnom identitetu: »praksa = stvaralaštvo = samodjelatnost = revolucija«. ¹³ Taj najdublji odnos prakse i revolucije čini jasnim podnaslov ovoga središnjeg djela Kangrgine filozofije povijesti: »Iskušavanje mišljenja revolucije«.

3. Petrovićevo mišljenje revolucije

Značaj koncepta revolucije za Petrovića vidljiv je već u samom imenu koje daje svome mišljenju (da ne kažem, filozofiji). Imenujući ga kao mišljenje revolucije, a što je Petrovićeva kovanica primarno za Marxovu (za razliku od Kangrge), a zatim i za vlastitu koncepciju koja se na taj način (svjesno ili nesvjesno) želi razlikovati od mnoštva varijacija filozofija prakse (ili *praxis* filozofija), uključujući i njegovu vlastitu poziciju iznesenu u knjigama *Filozofija i revolucija* i *Filozofija i marksizam*, naknadno okupljenima pod naslovom *Filozofija prakse*,¹⁴ Petrović jasno ističe važnost ovoga koncepta za svoje razumijevanje čovjeka i svijeta. Osim razlikovanja faza vlastitog rada i razlikovanja od drugih autora, prema Petrovićevu uvjerenju, »mišljenje revolucije« je i odgovor na dotadašnje (ne)razumijevanje *smisla i značenja* Marxove misli.¹⁵ Nalik na Heideggera koji fundamentalnu ontologiju nadilazi u drugoj fazi svog filozofijskog promišljanja mišljenjem bitka, Gajo Petrović od pozicija filozofije prakse »prelazi« na poziciju mišljenja revolucije, pri čemu se ipak ne radi o radikalnom »okretu« ili suprostavljanju ranijem mišljenju jer određenje filozofije kao mišljenja revolucije nalazimo i ranije, primjerice u uvodniku prvog broja časopisa *Praxis* iz 1964. godine:

»... filozofija [je] misao revolucije: nepoštedna kritika svega postojećega, humanistička vizija doista ljudskog svijeta i nadahnjujuća snaga revolucionarnog djelovanja.«¹⁶

Slično tome, pojam prakse ostaje temeljnim pojmom i mišljenja revolucije.¹⁷ Stoga možemo ustvrditi kako je prvenstveno riječ o dodatnom ekspliciranju vlastitog razumijevanja prakse i revolucije.

Drugi razlog ovoga »prelaska« leži u osebnom (*re*)interpretiranju teze o *prevladavanju filozofije*.¹⁸ Pritom ono »ne znači odbacivanje nego nadilaženje tradicionalne filozofije postavljajući i rješavajući njena bitna pitanja na nov način, (...) 'filozofskije' od bilo koje dosadašnje filozofije«. ¹⁹ Filozofija, koja se shvaća upravo kao misao revolucije, ukida se svojim ozbiljenjem, a mišljenje revolucije postaje revolucija sama. Ova pozicija korespondira Petrovićevu shvaćanju otuđenja prema kojemu razotuđeni čin proizvodi razotuđeno društvo pa i mišljenje revolucije postaje samo revolucionarnim činom (u sferi misli, odnosno samorazumijevanja čovjeka jer revolucija nije mišljena tek kao izmjena društveno-političkih odnosa, kao *samo promjena društvenog poretka* nego kao *promjena u svemiru*).

4. Tragom Petrovića: praksa kao način bitka čovjeka i revolucija

Pojam prakse okosnica je Petrovićeve filozofije. Praksa, prema Petroviću, označava način bitka čovjeka. No ona nije »neki poseban modus«, nego »onaj najautentičniji 'modus' bivstvovanja koji nam jedini otkriva smisao bivstvovanja«, »razvijena nit bivstvovanja«. ²⁰ Čovjek je tako »ono bivstvujuće koje bivstvuje na način prakse«, ²¹ »koja se pokazuje kao njegova bit te ujedno

mjera njegove čovječnosti.«²² Čovjek, prema Petroviću, nije ni razumna životinja ni (ekonomska) životinja koja pravi oruđa »nego *univerzalno stvaralačko i samostvaralačko biće* koje ostvaruje svoju bit realizirajući *svoje ljudske mogućnosti* ujedno stvarajući nove i više.«²³ Ovakvim određenjem, Petrović se udaljava od pokušaja definiranja čovjeka iz *differentiae specificae* spram životinje. On ga definira iz diferencije spram bivstvovanja uopće. Pritom više nije na djelu deskriptivno određenje, nego preskriptivno. U tom smislu, čovjek je nužno trajno nedovršeno biće, jezikom Ernsta Blocha: *nochnicht-Sein*. Ovakav način određenja implicira mogućnost razlikovanja između razotudene i otuđene djelatnosti, koja bi bila osnova vrijednosnih sudova o pojedinim djel(ovanj)ima. No Petrović ne nudi jasne kriterije razlikovanja toga dvoga. To jest, iako implicitno otvara prostor procjeni nekoga djelovanja prema njegovoj usklađenosti s praksom, govori još samo o njegovoj strukturi, a nipošto o sadržaju. Zato se određenje prakse zadržava na razini utvrđivanja mjesta, odnosno, primata prakse (kao načina bitka) i općim atributima (*humano, razotudeno, autentično, povijesno* itd). Razlog tome nije nedostatak misaone pedantnosti, nego odbijanje razumijevanja stvarnosti kroz prizmu zadanih biti, a što je pored Petrovića zahtijevala i većina filozofa egzistencije i *Prozessphilosophie* uopće. Uzimajući proces, odnosno »dogadanje« kao temeljno određenje stvarnosti, Petrović od te strukture čini bit razotudjenja. Biti biće prakse, odnosno razotudeno biće, ne sastoji se ni u kakvoj sadržajno jasno određenoj djelatnosti (čiju bismo ispravnost mogli ispitati u odnosu na neke kriterije), nego u samom činu realizacije svojih ljudskih mogućnosti. Obratimo li se egzistencijalizmu, naći ćemo naznačenu sličnu ideju o nužnosti samoodređenja vlastitosti, pri čemu je jedini zahtjev prihvaćanje te mogućnosti i samoodređenja kao dužnosti. Taj stav možemo dovesti u vezu s Petrovićevim određenjem slobodnog stvaratelja kao *doista ljudskog bića*,

12
Ibid., bilj. 99.

13
Ibid., str. 110.

14
Usp. A. Lunić, *Razlika Petrovićevog i Sutlićevog pojma prakse*, str. 19.

15
Ibid.

16
»Čemu praxis«, *Praxis I* (1964), str. 4.

17
Tako je, primjerice, u »Predgovoru« *Mišljenja revolucije* izrijekom ustvrdio kako je praksa »temeljni pojam ne samo 'filozofije prakse', nego i 'mišljenja revolucije'«. Vidi: G. Petrović, *Mišljenje revolucije*, str. 5. Više o odnosu filozofije prakse i mišljenja revolucije vidi: Gajo Petrović, *Marx i marksisti*, Naprijed, Zagreb 1986., str. 24–31. Navedeno prema: A. Lunić, *Razlika Petrovićevog i Sutlićevog pojma prakse*, str. 19, bilj. 54.

18
Usp. A. Lunić, *Razlika Petrovićevog i Sutlićevog pojma prakse*, str. 19. O Kangrginom mišljenju o ovome pitanju vidi: Milan Kangrga, *Razmišljanja o etici*, Praxis, Zagreb 1970., str. 44.

19
Veselin Golubović, »Čemu mislioci u oskudnom vremenu«, u: Lino Veljak (ur.), *Gajo Petrović – čovjek i filozof*, FFPress, Zagreb 2008., str. 108. Također: »Naime, čak i u idealnom slučaju 'ozbiljenja' filozofije u socijalizmu zadaća filozofije za nj nije bila dovršena, filozofija nije bila 'ukinuta', već je ostala kritičkom pratiljom prakse kako bi je čuvala od izopačenja.« Vidi: Arnold Kunzli, »Politička filozofija Berlinskog zida«, u: Gvozden Flego (ur.), *Zbilja i kritika. Posvećeno Gaji Petroviću*, Antibarbarus, Zagreb 2001., str. 186.

20
Gajo Petrović, »Praksa i bivstvovanje«, *Praxis I* (1964), str. 33–34. Također: G. Petrović, *Filozofija prakse*, str. 209.

21
G. Petrović, *Filozofija prakse*, str. 92.

22
A. Lunić, *Razlika Petrovićevog i Sutlićevog pojma prakse*, str. 20.

23
Ibid., str. 20.

koje je »kod sebe sama za razliku od otuđene, neautentične egzistencije, raščovječenja«. ²⁴

Iz same ove početne postavke jasno slijedi nemogućnost pozitivnog određenja sadržaja razotuđenog djelovanja. Pritom razlog nije samo u nemogućnosti donošenja definicije koja bi obuhvatila sve mogućnosti *razotuđenog bivanja na način prakse* (pa bi zbog širine bilo nužno ostati u nedovršenom nabrajanju) nego i u poteškoćama koje bi potom uslijedile. A glavna među njima nesumnjivo bi bilo opravdavanje pozicije autoriteta za određenje sadržaja slobodnog djelovanja svih. ²⁵ Još važnije, čak bi i uspjeh u određenju sadržaja razotuđenoga značio dovođenje u pitanje osnovne Petrovićeve teze: doveo bi u pitanje praksu kao ispunjenje aktualnih i otvaranje novih mogućnosti, doveo bi u pitanje moć iskakanja iz zadanog i otvorio prostor perpetuiranju afirmacije *status quo-a* (jer samo s pozicija aktualnog znanja/paradigme možemo iznijeti načela razlikovanja). Držim da upravo zbog nastojanja oko izbjegavanja ove moguće paradoksalnosti svoje pozicije, Petrović inzistira na zahtjevu za permanentnim čovjekovim samoostvarivanjem, bez priznavanja mogućnosti da bi čovjek u jednom trenutku mogao postati sasvim razotuđen i bez davanja jasnih opisa sadržaja takvog stanja. Drugim riječima: bit čovjeka kao bića prakse iskazuje se kao mogućnost ispunjavanja njegovih povijesno stvorenih mogućnosti. Ovo određenje važno je imati na umu zbog kasnijeg uspostavljanja odnosa između prakse i revolucije. U skladu s time, određuje se i sadržaj otuđenja:

»Prema Karlu Marxu, dosadašnja je historija bila samo prehistorija u kojoj je čovjek bio otuđen od svoje biti. To ne znači da on posjeduje neku danu, čvrstu bit. Čovjek je otuđen od svoje biti – to znači da on ne realizira svoje povijesno stvorene mogućnosti.« ²⁶

Na tragu Marxa i Heideggera koji drže pitanje o smislu bivstvovanja (koje je za Petrovića ono *izuzetno* bića) usko vezanim uz pitanje o smislu upravo čovjekova bivstvovanja (čime se ontologija oslanja na antropologiju kao referencijalni okvir za razumijevanje cjeline postojećeg jer čovjek uvijek razumijeva svijet kao ljudski svijet, u nemogućnosti da napusti taj rakurs vrste), ²⁷ Petrović, nasuprot Heideggerovu poimanju da je taj smisao vremenitost, određuje ga, poput Marxa, praksom (pomoću koje se tek može razumjeti smisao bivstvovanja uopće). ²⁸ Dok Heidegger određuje bivstvovanje tubitka kao brigu, a čovjeka kao bitak-ka-smrti, iz čega proizlazi viđenje čovjekova zadatka kao *izdržavanja*, nasuprot, dakle, Heideggerovu stavu, Petrović naglašava da se čovjek, iako doista smrtno biće, ne može svesti samo na tu dimenziju. ²⁹ Tako piše:

»I doista ljudsko bivstvovanje nije samo pasivno iščekivanje 'ništavila' ili 'nagovora' bivstvovanja.« ³⁰

Dakle, ono bitno čovjeka ne sastoji se u rezigniranom prepuštanju onome što i kako jest, nego u aktivnom angažmanu (opet snažna figura i klasičnog njemačkog idealizma i egzistencijalizma) oko realizacije *doista ljudskog* individualnog i društvenog bivstvovanja koje je *slobodna stvaralačka djelatnost* čovjekove *proizvodnje sebe i svog svijeta*. ³¹ Pogledajmo nastavak ranije navedenog Petrovićeva stava (bilješka 26):

»Čovjek, naprotiv, nije samo otuđen ukoliko on svoje stvaralačke mogućnosti istovremeno ostvaruje i proširuje, ukoliko u društvenom životu djeluje kao biće revolucije.« ³²

Ovime se proširuje ranije određenje prakse i uspostavlja odnos između prakse i revolucije: bit čovjeka je realiziranje njegovih povijesno kreiranih mogućnosti. Realiziranje povijesno kreiranih mogućnosti podrazumijeva mogućnost

njihova kreiranja. Moć njihova kreiranja jest revolucija. Ovako razumljeno, postaje jasno zašto Petrović ističe revolucije kao samu bit prakse. I zašto drži da samo revolucionarno živeći (dakle: i ostvarujući mogućnosti i stvarajući nove i više) čovjek ostvaruje svoju bit. Ako promotrimo pozitivno shvaćanje prakse kao stvaralačkog i samostvaralačkog djelovanja, kao proizvodnje čovjeka i njegova svijeta, onda se revolucija pokazuje kao sama bit prakse. Riječima Gaje Petrovića:

»Način čovjekova bivstvovanja je praksa, a bit prakse je revolucija. Kao biće prakse čovjek je biće revolucije.«³³

Iz Petrovićeve filozofije iznesene i u *Filozofiji prakse* (odnosno u *Filozofiji i marksizmu* i *Filozofiji i revoluciji*) i u *Mišljenju revolucije* (drugim riječima: iz obiju njegovih faza), nedvojbeno slijedi stav da je upravo revolucija »svestrana stvaralačka praksa« pod kojom se »ne smije misliti samo političko djelovanje«, dok je upravo »najistinskija ljudska praksa – praksa revolucije«. ³⁴ S obzirom na to možemo ustvrditi kako je revolucija, naravno, uz praksu, središnji pojam njegova mišljenja.

5. O uvjetima mogućnosti (dovršetka) revolucije

Problemu revolucije kod Petrovića i Kangrga možemo pristupiti postavljajući niz istraživačkih pitanja. Jedno od njih, sasvim legitimno, bilo bi pitanje o njihovu odnosu spram političkih i(li) društvenih revolucija. No iako se razumijevanje konkretnih (reći će Kangrga: povijesnih konkretuma) političkih i socijalnih promjena koje označavamo revolucionarnim (npr. Mađarska revolucija, Oktobarska revolucija, Francuska revolucija) može dovesti u direktnu vezu s njihovim teorijskim postavkama, u ovome se radu ne namjeravam kretati u tome smjeru. Razlog tome je sljedeći: shvaćanje revolucije kao isključivo društvene ili političke promjene ne pogađa srž njihove filozofije. Kako bih argumentirala tu tezu ekstenzivno citiram Kangrgino pojašnjenje:

»Međutim, koliko god su oba ova momenta (političko i socijalno) faktički sadržana u Marxovu shvaćanju socijalističke revolucije, o čemu govore njegovi tekstovi, ipak je veoma važno uočiti da Marxovo poimanje revolucije bitno nadilazi i horizont političkoga i horizont socijalnoga, jer je Marxu (upravo filozofski) stalo do toga da istraži i pokaže mogućnost jednoga i drugoga.«³⁵

24
Usp. *ibid.*, str. 21.

25
Usp. Mislav Kukoč, »Filozofija i metafizika Gaje Petrovića«, u: L. Veljak (ur.), *Gajo Petrović*, str. 19–28.

26
G. Petrović, *Mišljenje revolucije*, str. 87.

27
O odnosu antropologije i ontologije vidi npr.: G. Petrović, *Mišljenje revolucije*, str. 85–90.

28
A. Lunić, *Razlika Petrovićevog i Sutlićevog pojma prakse*, str. 21.

29
Ibid., str. 21.

30
G. Petrović, *Filozofija prakse*, str. 208.

31
A. Lunić, *Razlika Petrovićevog i Sutlićevog pojma prakse*, str. 21.

32
G. Petrović, *Mišljenje revolucije*, str. 87.

33
Ibid., str. 55.

34
Ibid., str. 7.

35
Milan Kangrga, »Marxovo razumijevanje revolucije«. Dostupno na: <https://www.marxists.org/srps/hrva/biblioteka/kangrga/misc/misc/marxovo-shvacanje-revolucije.htm> (pristupljeno 25. 11. 2018.)

Istražiti mogućnost i jednoga i drugoga znači postaviti pitanje o samoj mogućnosti revolucije (Kako je revolucija uopće moguća?), a koja će biti pretpostavka svakog posebnog oblika revolucije (socijalne, političke, pa, mogli bismo nastaviti, i znanstvene). Prema Kangrginoj interpretaciji Marxa, revolucija je sam temelj čovjekova svijeta i uvjet povijesnosti povijesti. Ponovno Kangrginim riječima:

»... ako je revolucija pokretačka snaga povijesti, onda bez revolucije ne bi ni bilo povijesti, što znači ni čovjekova svijeta, pa prema tome ni čovjeka kao čovjeka. Filozofskim rječnikom reklo bi se: Revolucija je dakle bitak po čemu jest i povijest i čovjekov svijet i sam čovjek. Ili obrnuto: ako se nešto istinski povijesno i za čovjeka u njegovu svijetu relevantno, dakle smisleno i moguće zbiva, onda je postrijedi revolucionarno zbivanje.«³⁶

Revolucija je tako ne tek uvjet mogućeg propitivanja i mijenjanja čovjekova političkog života, nego i same ljudske prirode. Revolucija je dakle oznaka za mogućnost izmjene same paradigme svijeta i čovjeka. U tome smislu, identična je pojmovima slobode, povijesnosti i budućnosti.³⁷

Čovjek je, dakle, shvaćen kao biće koje može slobodno nadilaziti faktičnost (Kantovom terminologijom *Sein*) i na taj način razvijati povijest mišljenu u duhu Hegelove filozofije kao *Geschichte*. Tom razlikom spram *Historie* iskazuje se realna dvostrukost, odnosno duboka unutrašnja proturječnost samoga povijesnoga zbivanja:

»Povijesno, kao revolucionarno (reći ću još: kao ono utopijsko) zbiva se u 'temelju' čovjekova svijeta, da bi taj svijet uopće bio moguć. Jer ga ono stvara i otvara. A historijsko se odvija u horizontu postalosti i gotovosti toga svijeta, koji živi od, ili na račun, *izvršene revolucije kao svoje prošlosti*.«³⁸

Na drugome mjestu reći će Kangrga, »*povijest* i nije ništa drugo do proces postajanja čovjeka čovjekom i svijeta njegovim svijetom pomoću njegove vlastite djelatnosti kao samodjelatnosti ili slobode«. ³⁹ Ako je, dakle, praksa otvaranje mogućnosti za povijesno bivstvovanje⁴⁰ (a »*povijesnost je negacija prirodnosti*«),⁴¹ onda je revolucija oznaka čina toga prijelaza iz prirodnosti u njegovu negaciju, kao i čina osmišljavanja novoga sadržaja svijeta (u smislu u kojem taj pojam koristi Kangrga) i, na taj način, uspostavljanja povijesti. Zbog toga cilj filozofijskog mišljenja nipošto nije otkrivanje konačne, duboko skrivene biti čovjeka, nego upravo perpetuiranje stalne otvorenosti za samostalno (samo)stvaranje. Zbog toga i Petrović i Kangrga inzistiraju da čovjek nije biće koje je apsolutno završeno ili čak i završljivo: on je stalna mijena (mogli bismo reći, uvijek u stanju loše beskonačnosti kao *noch-nicht- Sein*).

Iz ovoga, Petrović dosljedno izvlači i svoj stav o mogućnosti konačnog revolucionarnog oslobođenja pojedinca, klase ili roda. Iako je revolucionarni čin shvaćen kao najdublja potreba ljudskog bića (koja proizlazi iz same ljudske naravi!), da bi zajamčio osnovnu logičku koherentnost i pravo budućih ljudi na ostvarenje *najdublje ljudske naravi*, nužno je zagovaranje trajnog *revolucioniranja*. Ili, drugim riječima, nužno je misliti revoluciju kao beskonačno nastojanje oko ostvarenja višeg stupnja slobode koje se nikada do kraja ne realizira. Riječima Gaje Petrovića, koji je svjestan ove logičke posljedice svoje onto-antropologije:

»Kraj revolucije, uključujući i takozvani uspješni kraj, značio je uvijek prekid u stvaralaštvu, u najboljem slučaju stabiliziranje na već dostignutom nivou.«⁴²

Dalje se pita kada treba prestati revolucija i odmah nudi odgovor:

»Očigledno tada kad se definitivno ukine svako samootuđenje, kad čovjek postane potpuno čovječan, društvo bez ostatka humano. Ali, kad konkretno treba da nastupi taj trenutak? Na-

dajmo se – nikad. Konačno ostvariti ljudske mogućnosti značilo bi konačno zaključiti čovjeka, zauvijek prekinuti njegov razvoj, negirati njegovu stvaralačku bit. (...) Samo živeći revolucionarno može čovjek ostvarivati svoju bit.«⁴³

Iz ovoga slijedi kako *istinski humana* ljudska zajednica nikada neće biti konačno ostvarena. Moguće je – i dapače zahtijeva se – na individualnoj razini i na razini društva nastojati oko povećanja stupnja slobode i ukidanja oblika (samo)otuđenja, ali totalnog oslobođenja (u smislu završenog procesa) ne može biti. Time postaje jasniji Petrovićev hermetični iskaz kako je mišljenje revolucije već misao-revolucija. Naime, samo mišljenje revolucije pokazuje se kao njeno već započeto događanje jer otvara prostor rekonstruiranju i redefiniranju ljudskog bića, mišljenja, političkog, socijalnog, kulturnog – odnosno cjeline *svijeta* (Kangrga). A s obzirom na isticanje biti čovjeka kao *događanja*, postaje jasno i odbijanje svakog ograničavanja revolucije na isključivo društvenu ili političku promjenu. Revolucija više nije mišljena samo kao politički prevrat ili ekonomski preobražaj nego je razumljena i kao temeljna karakteristika čovjeka.

6. Zaključno: doprinos teze o revoluciji

Milan Kangrga i Gajo Petrović među najpoznatijim su predstavnicima zagrebačke filozofije prakse. U ovome radu nisam ulazila u raspravu o Petrovićevim i Kangrginim stavovima o (bilo kojoj konkretnoj) političkoj i društvenoj revoluciji. Razlog za to suzdržavanje dan je i ranije, a leži u tome što se ovim radom htjelo pokazati koliko svojim shvaćanjem izlaze iz okvira razumijevanja revolucije kao političkog prevrata, odnosno puke promjene društvenih odnosa. Razvijajući svoje mišljenje revolucije (Gajo Petrović), odnosno povijesno mišljenje (Milan Kangrga), ispituju odnos revolucije i drugih temeljnih pojmova i koncepata vlastite filozofije: mišljenja, povijesti, prakse i slobode. Premještanjem revolucije iz politike u (onto-)antropologiju, odnosno pomicanjem od shvaćanja revolucije kao promjene odnosa moći u političkoj zajednici k shvaćanju revolucije kao temeljne strukture ljudske biti, proširuju njeno značenje. Shvaćaju je kao vrstu odnosa prema vlastitom životu (i, ujedno, svijetu). Drugim riječima, radi se o formalnom uvjetu raspolaganja (ili, njihovim riječima, proizvodnje) sobom (i svijetom). Zato će Petrović i reći kako je revolucija *najistinskija ljudska praksa* te *istina i duboka potreba* našeg vremena ako čovjek *želi ostati i u punoj mjeri postati čovjek*.

36

Ibid.

37

Usp. *ibid.*; M. Kangrga, *Spekulacija i filozofija*, str. 25; M. Kangrga, *Hegel – Marx*, Naprijed, Zagreb 1988., str. 138.

38

Usp. M. Kangrga, *Hegel – Marx*, str. 138.

39

M. Kangrga, *Etika ili revolucija*, str. 61 [podcrtao M. K.].

40

Usp. G. Petrović, *Filozofija prakse*, str. 287.

41

G. Petrović, *Filozofija prakse*, str. 292 [podcrtao G. P.]. Navedeno prema: A. Lunić, *Razlika Petrovićevog i Sutlićevog pojma prakse*, str. 22.

42

G. Petrović, *Mišljenje revolucije*, str. 86.

43

Ibid.

Anita Lunić

Revolution in the Horizon of the Philosophy of Praxis

**Contribution to the Understanding of Revolution
in the Philosophy of Milan Kangrga and Gajo Petrović**

Abstract

Revolution is one of the central categories in the Praxis Philosophy. According to Gajo Petrović, revolution is the most authentic form of freedom and the most genuine human praxis as well as the truth and a deep need of our time if a human wants to stay and entirely become a human (Filozofija prakse [Philosophy of praxis]). A similar understanding is offered by Milan Kangrga who sees revolution as a necessary condition for overcoming the horizon of the present world. In this paper, I show how far did they go in crossing the narrow frames of the interpretation of Marx's concept of revolution as merely political and/or social event.

Key words

revolution, praxis, philosophy of praxis, Gajo Petrović, Milan Kangrga